

Boom

ANDRÉ KLUKHUHN

BERICHTEN UIT HET
FENIKSNEST

EINDTIJD OF WEDERGEBORTE

© ANDRÉ KLUKHUHN, AMSTERDAM 2018
© BOOM UITGEVERS AMSTERDAM, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag en binnenwerk: Bart van den Tooren

ISBN 978 90 2442 250 0 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl
www.bua.nl

INHOUD

Inleiding 7

I. EEUW- EN MILLENNIUMWENDEN. EINDTIJD EN NIEUW BEGIN 13

De oudheid 15

De middeleeuwen 19

De renaissance 23

Het fin de siècle 25

Van fin de siècle naar interbellum 29

II. SCHRIJVERS EN GESCHRIFTEN UIT HET INTERBELLUM 43

Oswald Spengler (1880-1936) 45

José Ortega y Gasset (1883-1955) 65

Johan Huizinga (1872-1945) 83

Sinclair Lewis (1885-1951) 107

Adolf Hitler (1889-1945) 125

III. FIN DE MILLÉNAIRE 133

Hoe de geschiedenis zich (niet) herhaalt 135

Populisme 141

Europa 145

Van sanitair naar milieu 155

Het derde millennium 173

Ten slotte 189

Noten 199

INLEIDING

HET IS UIT DE GESCHIEDENIS GENOEGZAAM BEKEND dat eeuw- en millenniumwenden in de christelijke tijdrekening voor menigeen aanleiding zijn tot gevoelens van teleurgang, vermengd met uitzicht op een mogelijke wedergeboorte, en de huidige overgang van de twintigste naar de eenentwintigste eeuw, en tegelijk van het tweede naar het derde millennium, vormt daarop geen uitzondering. Een dergelijke overgang vindt uiteraard niet plaats op een scherpe datum, maar kan een ruime periode beslaan, van enkele en soms zelfs enige tientallen jaren rond 1 januari van het eerste jaar van de eeuw of het millennium. Zo wordt de tussen 1914 en 1918 uitgevochten Eerste Wereldoorlog algemeen beschouwd als het tumultueuze afscheid van de negentiende eeuw dat een ontluiserd en geruïneerd Europa heeft achtergelaten. En omdat het onder de veronderstelde dreiging van een totale wereldwijde computercrash vooruitblikken op wat we in de eenentwintigste eeuw te verwachten hebben al vroeg begon, wordt de twintigste eeuw wel de kortste van alle eeuwen genoemd.

Deze manier van geschiedschrijving roept wel meteen de vraag op of de ronde getallen op de tijdas – die voortkomen uit onze

toevallige tienvingerigheid en de willekeur van Jezus' vermoedelijke geboortejaar als aftelpunt – daarbij een essentiële rol spelen, of dat er mogelijk andere wetmatigheden aan het proces van opkomst, bloei en ondergang van culturen ten grondslag liggen. In het eerst geval zou onverklaard blijven dat eindtijdgevoelens zich al voordeden ten tijde van Hesiodus omstreeks 800 vóór Christus, toen mensen ook al bang waren voor de puinhopen, de ellende en de chaos die voortkomen uit oorlog en moreel verval.¹ In die zin blijkt het idee dat alles van kwaad tot erger vervalt en dat de wereld naar de duivel gaat van alle tijden of, beter gezegd, iets wat iedere keer weer opduikt als het sociale evenwicht verstoord dreigt te worden door natuurrampen, revoluties, oorlogen of andere menselijke activiteiten. Maar ook als zich geen problemen van aanzienlijke omvang voordoen kan dat idee zomaar postvatten in het hoofd van een ouder wordend iemand wiens lichaam en geest gestaag aan het aftakelen zijn, zoals bijvoorbeeld de bisschop en kerkvader Aurelius Augustinus van Hippo in het begin van de vijfde eeuw overkwam:

Verbaast het u dat de wereld in verval raakt? Dat de wereld oud wordt? Denk eens aan de mens: hij wordt geboren, hij groeit op, hij wordt oud. De ouderdom komt met gebreken: hoesten, beven, slechte ogen, angst, verschrikkelijke vermoeidheid. Een mens wordt oud; hij is vol gebreken. De wereld is oud; ze is vol van beklemmende beproevingen. (...) 'Vreest niet: Uw jeugd zal zich vernieuwen als een adelaar.'²

Maar werkelijkheid of van eigen maaksel: eeuw- en millenniumwenden blijven opvallende tijdsverschijnselen die gepaard kunnen gaan met gevoelens van rampspoed, verval en ondergang, meestal vergezeld van een terugverlangen naar betere, voorbije tijden of de hoop op een nieuw en glorieus begin. Na Hesiodus werd dat nog vele malen opnieuw geboekstaafd, wat met een eeuwenlange op-eenvolging van toppen en dalen culmineerde in het relatieve dieptepunt van het fin de siècle aan het eind van de negentiende eeuw

(door sommigen overigens juist gespiegeld gezien als het hoogtepunt van de belle époque). Wat betreft de huidige toestand in het Avondland, een ruime eeuw nadien, is er ook nu weer sprake van de nodige nerveuze spanning en onrust op politiek, economisch, religieus, demografisch en technologisch gebied: oorlogen met terroristische strijdmethoden, aanzwellende migrantenstromen, de opkomst van populistische politieke partijen met het bijbehorende nationalisme, die de eenheid van Europa en de positie van de Verenigde Staten in de wereld dreigen te ondermijnen. Ook hangen de razendsnelle en mogelijk onbeheersbare ontwikkelingen op het gebied van de computertechnologie ons, volgens menig ICT-deskundige, als een zwaard van Damocles aan een dun zijden draadje boven het hoofd, en volgens biomedici en microbiologen zijn het de door onszelf gecreëerde, tegen alle antibiotica resistente bacteriestammen die ons direct bedreigen in ons bestaan. Maar bovenal is het de wereldwijde verandering van de klimatologische omstandigheden die ons de grootste zorgen moet baren, omdat een effectieve aanpak van de zeespiegelstijging, de langdurige droogtes, de grote overstromingen en de steeds woedender stormen die daar het gevolg van zijn, een mondiale politieke eensgezindheid verlangt die momenteel ver lijkt te zoeken.

Dat deze kwesties voor een deel onderling samenhangen mag blijken uit Donald Trumps herhaaldelijk geuite ‘America first’, zijn immigratiebeperkingen voor mensen uit andere, vaak islamitische landen, zijn oorlogsdreigementen en zijn gelijktijdige aankondiging dat de VS, als ’s werelds verreweg grootste vervuiler en grondstoffen- en energieverbruiker, zich uit het in 2015 in Parijs gesloten klimaatakkoord zal terugtrekken. De inwoners van de Verenigde Staten vormen ongeveer vijf procent van de totale wereldbevolking, maar verbruiken achttien procent van de energie en produceren dertig procent van het afval, waarvan maar twee procent wordt gerecycled. De hoeveelheid aluminium die daar elke drie maanden op de vuilnisbelten terecht komt is voldoende om de hele luchtvloot van de commerciële maatschappijen te vernieuwen, elk jaar genoeg staal om heel Manhattan te herbouwen

en voldoende hout om vijf miljoen huizen tweehonderd jaar lang te verwarmen.³

De gangbare mening onder vele serieus te nemen milieudeskundigen en klimaatonderzoekers is dat als het ons niet mocht lukken de invloed van menselijke activiteiten op onze natuurlijke leefomgeving tijdig tot een acceptabel niveau terug te brengen, er een gereede kans bestaat dat wij de laatste levende vertegenwoordigers van de betrekkelijk kwetsbare homo sapiens zullen zijn. De angst dat meteen maar al het leven op onze planeet – die groene en levende oase in de overigens barre en vrijwel lege ruimte – op het spel zou staan lijkt overdreven. Vrijwel de gehele biomassa op aarde bestaat uit relatief eenvoudige en tegen extreme omstandigheden resistente levensvormen die, als het met de mensheid gedaan zou zijn, een gigantische voorraad aan genetisch materiaal bezitten waarmee aan een heel nieuw en veelvoudig evolutionair avontuur kan worden begonnen. Volgens een metafoor uit de duizenden jaren oude Griekse en Chinese mythologie – en tegenwoordig uit de Harry Potterboeken – is er nog nooit een feniks in zijn nest verbrand zonder geheel verjongd uit zijn as en rook te zijn herrezen, en dat zal ook nu wel weer het geval zijn. Hoe jong en vernieuwd de wereld uit onze millenniumwende zal opduiken en wie dat zullen meemaken is uiteraard nog een raadsel, waarvan we de uitkomst niettemin voor een belangrijk deel in eigen handen hebben.

Er is al vaak beweerd dat het met de wereld gedaan zou zijn, maar dat er van de vele voorspellingen over een definitieve eindtijd nog geen enkele is uitgekomen, wil niet zeggen dat de apocalypiek als verschijnsel geen betekenis heeft. De Amerikaanse historicus Eugen Weber schreef dat het geloof in de apocalyps eeuwenlang de sleutel tot de menselijke geschiedenis is geweest: zelfs als het vandaag de dag niet meer is dan een vage notie van simpele zielen, dan nog verdient het serieuze aandacht.⁴ Het hoeft immers nauwelijks betoog dat, welke invalshoek er ook wordt gekozen, de zich als een *ewige Wiederkehr* voortdurend herhalende geschiedenis een onuitputtelijke bron van informatie

kan zijn waaruit we lering kunnen trekken. Wat was er in het fin de siècle op het gebied van het nationalisme en de internationale verhoudingen allemaal aan de hand, en hoe kon er uit die toestand een wereldoorlog voortkomen? Hoe kon een beloftevolle ontwikkeling in het begin van de negentiende eeuw als de invoering van de directe democratie – met een democratisch gekozen rijkskanselier Adolf Hitler – zo ontsporen en aanleiding vormen voor alweer een wereldoorlog? Een antwoord op althans een deel van deze en dergelijke vragen is mogelijk te vinden in de in het interbellum verschenen boekwerken van een aantal in het fin de siècle geboren schrijvers en denkers – Oswald Spengler, José Ortega y Gasset, Johan Huizinga, Sinclair Lewis en ook Adolf Hitler zelf – die een ware goudmijn bevatten aan informatie en kennis die wij zouden kunnen aanwenden om de komst van nieuwe apocalyptische rampen te voorspellen en te voorkomen.

I

EEUW- EN MILLENNIUMWENDEN EINDTIJD EN NIEUW BEGIN

Ik ben me bewust van een zekere negatieve kijk op de westerse beschaving en heb vaak geprobeerd uit te vinden waarom dat zo is. Deels is het een gevolg van het gevoel dat de Oude Wereld het werkelijke thuis van de menselijke geest is, en dat wat er daarna kwam alleen maar tot droefenis stemt – zoiets als potjeslatijn.

(ARNOLD TOYNBEE)⁵

DE OUDHEID

ALS WE DE SERIEUZE AANDACHT VOOR DE APOCALYPTIEK die Weber verlangt ook opbrengen, komen we terecht bij de *Openbaring of Apocalyps* genoemde laatste bladzijden van het Nieuwe Testament, waarin het visioen beschreven staat dat ergens in de eerste eeuw op Patmos geopenbaard werd aan een zekere Johannes – waarschijnlijk niet de apostel en evangelist die nog met Jezus bij het Laatste Avondmaal aan tafel heeft gezeten en drie beroemde brieven heeft geschreven, maar een naamgenoot die wat later leefde. Bij die gelegenheid kreeg Johannes Jezus Christus in vol ornaat te zien:

Hij was gekleed in een lang gewaad en had een gouden band om zijn borst. Zijn hoofd en zijn haren waren wit als witte wol of als sneeuw, en zijn ogen waren als een vlammend vuur. Zijn voeten gloeiden als brons in een oven. Zijn stem klonk als het geluid van geweldige watermassa's.⁶

Johannes ontving de opdracht om alles wat hem geopenbaard zou worden op te schrijven en aan zijn medemensen over te brengen,

waarna hem in een volgend visioen God zelf verscheen, met in zijn rechterhand een zevenmaal verzegelde boekrol.⁷ Toen de eerste vier zegels een voor een werden verbroken, verschenen er achtereenvolgens vier gewapende ruiters op verschillend gekleurde paarden, van wie de vierde, gezeten op een vaalgroen rijdier, de dood zelf was, die de macht had om de mensheid te bestoken met oorlog, honger, pest en wilde dieren. Bij het vijfde zegel verschenen de zielen van de martelaren die voor hun geloof waren gestorven. Bij het zesde zegel zag Johannes:

hoe er een zware aardbeving kwam. De zon werd zwart als een rouwkleed en de maan werd bloedrood. De sterren vielen op de aarde, zoals late vijgen die door een stormwind van de boom worden gerukt. De hemel scheurde los en rolde zich als een boekrol op. Geen berg of eiland bleef op zijn plaats. Koningen, machthebbers, legeraanvoerders, rijken, aanzienlijken, slaven en vrije mensen, iedereen trachtte zich te verbergen in grotten en tussen de rotsen in de bergen. Zij riepen de bergen en de rotsen toe: ‘Val op ons neer! Verberg ons voor het oog van hem die op de troon zit en voor de toorn van het lam! Want nu is de grote dag van hun toorn aangebroken, en wie kan die doorstaan?’⁸

Dat zou al een mooi apocalyptisch einde van Johannes’ visioen zijn geweest, maar het ergste moest toen nog komen. Na het openen van het zevende zegel verschenen er zeven engelen met zeven bazuinen. Toen de ene na de andere engel op zijn bazuin blies, begon het met donderslagen en bliksemstralen hagel, bloed en vuur te regenen, viel er een brandende ster uit de hemel en werden de zon, de maan en de sterren verduisterd. Na vier bazuinstoten werden door een adelaar de laatste drie nog te verduren ‘weeën’ aangekondigd:

‘Wee! Wee! Wee de mensen die op aarde leven! Want dadelijk klinken de bazuinen van de drie engelen die nog niet geblazen hebben.’⁹

Bij het volgende bazuingeschal kwamen er uit een gapende afgrond een al het licht verduisterende rookwolk tevoorschijn, sprinkhanen ter grootte van paarden die eruitzagen als schorpioenen, en vervolgens een horde ruiters op paarden met leeuwenkoppen die zwavel en vuur uitbraakten. Nog was Johannes' visioen niet ten einde, want zeven engelen moesten nog uit zeven gouden schalen Gods gramschap over de aarde uitstorten, de doden zouden nog tot leven gewekt worden en geoordeeld op grond van wat er in de boeken over hen geschreven stond. Op de valreep voegde Jezus de verbijsterde Johannes nogmaals toe: 'Houd de profetie van dit boek niet geheim, want de tijd is nabij.'¹⁰ Geen wonder dus dat de massa gelovigen met een niet al te zuiver geweten iedere nieuw voorspelde eindtijd met angst en beven tegemoetzagen.

Maar voor de uitverkorenen, de ware gelovigen en de rechtchapenen was het nu allemaal volbracht en stond een nieuwe, glorierijke tijd op aanbreeken:

Ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Want de eerste hemel en de eerste aarde zijn voorbij, en de zee is er niet meer. (...) Hij die op de troon zat zei: 'Alles maak ik nieuw!'¹¹

DE MIDDELEEUWEN

ONDANKS HET DRINGENDE ADVIES VAN DE VERDER zo invloedrijke Augustinus om Johannes' *Apocalyps* toch vooral niet letterlijk te nemen, valt alles wat er sindsdien in de christelijke wereld over openbaringen, apocalypsen, eindtijden en wederkomsten is geschreven en afgebeeld, en dat is nogal wat, op deze tekst te herleiden. Zo nam de Bourgondische monnik Rodulfus Glaber rond het jaar 1000 het door Johannes aangekondigde einde van de tijden juist heel erg letterlijk en beschreef zijn wereld in termen van gedurig verkillende liefde, alomtegenwoordige onrechtvaardigheid en grote gevaren die de menselijke ziel bedreigden.¹² Nog erger werd de toestand in het jaar 1033, duizend jaar na Christus' kruisiging, toen de wereld volgens Glaber lag te blakeren onder een saffraangele zon en tijdens een totale zonsverduistering in een zo vreemde, saffierblauwe nevel werd gehuld dat de gezichten van de mensen er doodsbleek uitzagen. Daarbij werden ze door een vreselijke hongersnood geteisterd en dachten de mensen dat de ordelijke opeenvolging van de seizoenen en de natuurwetten die tot dan toe de wereld hadden geregeerd tot eeuwigdurende chaos vervallen waren: 'En ze vreesden dat het met de mensheid

gedaan was.¹³ Dat verklaart wel waarom Otto III, tot Duits keizer gekroond in 996 en bevriend met Glaber, een mantel droeg die hij had laten vol borduren met tafereelen uit de *Apocalyps*,¹⁴ zeker omdat in 989 de komeet van Halley langs het firmament was gevlogen, een duidelijk teken dat er niet veel tijd meer restte.

Volgens andere historische verslagen gebeurde er nog heel wat meer tijdens de eerste millenniumwende – uitbarstingen van panische angst, zelfmoordgolven, de bevolking van hele steden die in de kerken samenstroomde, of zich verzamelde rond in het open veld opgerichte kruisen, pelgrims die zichzelf met zweep ranselden en visioenen hadden van brandende zwaarden en vlam-mende pijlen, gevangenen die massaal werden vrijgelaten, tot ruïnes vervallen huizen en kerken – maar dat is allemaal opgetekend door latere geschiedschrijvers en geheel terug te voeren op alles bij elkaar zeven regels uit een tekst van de laatzestiende-eeuwse kardinaal Cesare Baronio, die daarmee het voor het christendom zo betekenisvolle moment wat beter uit de verf wilde laten komen.¹⁵

Tegen het eind van de twaalfde eeuw stonden alle toen bekende planeten bij elkaar in het teken van de Weegschaal, wat in de geest van die tijd werd beschouwd als zo'n slecht voorteken dat de Spaanse astroloog Johannes van Sevilla een schrijven deed uitgaan waarin hij waarschuwde voor zware stormen en aardbevingen. Ongeveer tezelfdertijd verkondigde de Italiaanse abt en mysticus Joachim van Fiore – kennelijk net zomin als Glaber op de hoogte van de optische verschijnselen die bij een totale zonsverduistering horen – de sleutel te hebben gevonden om de in de Bijbel verborgen aanwijzingen te ontcijferen en de toekomst te kunnen onthullen.¹⁶ Uit zijn berekeningen bleek dat het moment voor de opening van het zesde zegel was aangebroken, 'met zijn aardbeving, zijn zon zo zwart als een boetekleed, zijn bloedrode maan, en zijn sterren die van de hemel zouden vallen als vijgen van een vijgenboom in de wind'.¹⁷ Deze onheilstijdingen verspreidden zich snel over heel Europa, en toen er in 1196 ook nog een komeet aan de hemel verscheen had dat, alweer volgens helaas niet al te betrouwbare bronnen, tot gevolg dat in Duitsland mensen schuil-